

nyosság keserves órái várnak reám, hogy Jóbként próbára tegyenek.

E levél terjedelme miatt nem részletezem Neked, Amice azt, miként futottam ki az Úr 1570. esztendejének tavaszán Amsterdam kikötőjéből, hogy Bréma érintésével Danzigba érkezzek, majd onnan mennyi hányattatás: fejedelmekkel alkudozás és egyházi hatalmasságokkal disputázás, vexáltatás és megállásra kényszerítés, sarcoltatás és utiokmányokért könyörgés árán szekerezhettem hazáig.

Itt, akárcsak a jó hellén rapsodos, elmetszem historiám fonalát abban a reménységben, hogy az Úr megsegít itthoni szorongattatásaimban, melyekről még számot adok Neked, ha csitul köröttem a zaj és enmagam is túlteszem az újabb tribulation.

Ölel hitbéli kebelbarátod, aki úgy tűnik örökké száműzött és hontalan lélek marad e földi lételeletben:

Valentinus
Debreczen
Anno Domini 1570.

Tímár Lajos

ASSZIMILÁCIÓ VAGY CIONIZMUS?

A debreceni zsidóság társadalma a két világháború között

A vidéki városok közül létszámban Debrecen zsidósága Miskolc után következett, nem sokkal haladva túl a Szegeden élő zsidóság számát. A három vidéki város zsidó közössége több vonatkozásban eltért egymástól.

1930-ban a magyar zsidóság 65,5 százaléka a neológ, 29,2 százaléka az ortodox közösségekhez tartozott, és 5,3 százaléka tartozott az úgynevezett *status quo ante* hitközségekhez.¹ Budapesten a neológ irányzat játszott meghatározó szerepet, s itt – Katzburg kifejezését idézve – a „burzsoá-asszimilált-hazafias” zsidóság alkotta a vezető réteget.² Az asszimiláns kifejezés azonban még a budapesti zsidóság esetében is – egy töredéket leszámítva – tulajdonképpen pontatlan, inkább „beilleszkedésről” beszélhetünk, hiszen „lényegében kívül maradtak a hazai társadalom szerkezetén”.³ Miskolc az ortodoxia központja volt, míg Szeged zsidósága a legnagyobb vidéki neológ hitközséget alkotta. A hitközségek nem csupán vallási szempontból, hanem az asszimilálódás szintje szerint is eltértek egymástól. Viszont az ortodox zsidóságon belül is lényeges különbségek figyelhetők meg a falvak, kisvárosok és a legnagyobb ortodox központ, a gyorsan iparosodó Miskolcon élők között. Ugyanakkor a két szemben álló hitközséghez tartozó Miskolc és Szeged zsidósága között sem lehet az asszimilálódás szempontjából éles különbséget tenni. Georg Bárány szerint: „...nem reális azt feltételezni,

hogy Miskolc ortodox zsidósága (jelentős iskolarendszerrel és aktív kereskedelmi és vállalkozó közösséggel) ellenállt az asszimiláció erőinek, vagy hogy Szeged zsidósága mind elveszettnek tekinthető a judaizmus számára, mert hitközségük történetileg elszakadt az ortodoxiától.”⁴

A debreceni zsidóság társadalomtörténeti vizsgálatának az ad különös jelentőséget, hogy a város az ortodoxia és a neológ irányzat között átmenetet képező *status quo ante* hitközség központja volt. A „polgárosultabb” társadalmi szerkezet Debrecenben is jellemző volt. A város gazdasági fejlődésének erőteljes lelassulása, a tőkeképződés és a városiasodás lassú üteme, sőt az egyes területeken mutatkozó visszaesés (például az ipari keresők aránya az 1930. évi 30,2 százalékról 28,2 százalékra esett vissza 1940-re), a városiasodás lelassulása már önmagában erőteljesen behatárolta a zsidóság gazdasági lehetőségeit. Az 1930-as évek elejére a debreceni gyáripár szinte teljesen a budapesti finánctóke kezébe került. Ez azt jelentette, hogy a debreceni zsidóságnak az ipari középburzsoáziához tartozó tagjai jórészt az ipari tisztviselő rétegbe sorolódtak át. A debreceni banktőkés réteg felmorzsolódása már korábban, a századforduló után megindult, és az 1930-as évek elejére a „hősies küzdelem utolsó harcosai veszítették el csatájukat a budapesti bankmágnásokkal”.⁵ A gazdasági folyamatoknál is drasztikusabban érintették a zsidóság gazdasági-társadalmi helyzetét a zsidótörvények.

A ZSIDÓSÁG FOGLALKOZÁSI MEGOSZLÁSÁNAK ÉS TÁRSADALMI TAGOZÓDÁSÁNAK SAJÁTÓSÁGAI

A zsidóság számaránya a korszakban fokozatosan csökkent. 1920-ban 9,8 százalék volt az arányuk, 1930-ban 8,4 százalék, 1941-ben már csak 7,3 százalék. A foglalkozási szerkezet polgárosultabb jellegét jól tükrözik azok az adatok, amelyek a zsidók százalékos arányát mutatják az egyes foglalkozási ágakban. 1930-ban a gazdasági tisztviselők 29,6 százaléka, az önálló iparosok 14,3 százaléka, az ipari tisztviselők 33,1 százaléka, a kereskedelem és hitel önállóinak 46,6 százaléka volt izraelita vallású.⁶ Az értelmiség aránya a zsidóságban belül közel háromszorosa volt a városi átlagnak (30,2 százalék). Magán a zsidóságban belül az önálló kereskedők (18,4 százalék) és iparosok (14,5 százalék) aránya együttesen mintegy másfélszerese volt a munkásságnak. A munkásság aránya 20,4 százalék volt. A zsidó kiskereskedők és kisiparosok nem csekély része nagyon szerény életszínvonalon élt. Pontosan amiatt, hogy a város két legnagyobb gyárába, a vagongyárba és a dohánygyárba, továbbá a vasúthoz nem, illetve alig vettek fel zsidókat, a megélhetés útja csak az önálló iparossá válás lehetett. „Ugyanakkor a vagongyári szakmunkások életszínvonalja sokkal stabilabb volt, mint például az önállóként tevékenykedő zsidó cipészé.”⁷ Az egyetlen gyár, ahová a zsidó munkások nagyobb számban felvételt nyerhettek, a Zerkowitz Textilgyár volt. A zsidó munkásság belső rétegződése szintén sajátos. A városban a munkásságban belül az iparban dolgozók aránya mintegy háromszorosa volt a kereskedelmi segédszemélyzetnek. A zsidósághoz tartozó munkások között viszont az iparban dolgozók aránya nem sokkal haladta túl a kereskedelemben dolgozókéét.⁸ A mezőgazdaság területén a zsidóságnak csak 3,4 százaléka tevékenykedett.

A foglalkozási szerkezet legjellemzőbb vonása tehát a kereskedelem és ipar területén dolgozók döntő súlya és az értelmiségi pályák nagyobb aránya. A zsidóság sajátos helyzetét azonban legalább annyira jellemzik azok az adatok is, amelyek azt tükrözik, mely területeken volt kisebb az arányuk, vagy mely területek maradtak szinte teljesen elzárva előlük: a közigazgatásban csak 1,7 százalék, a tanügyben pedig csak 6,2 százalék. Ugyanakkor a városi értelmiség nem csekély része éppen e két területen dolgozott.

A zsidók körében a főiskolát, egyetemet végzetek aránya 8-10 százalékkal magasabb a városi átlagnál. Ez az adat arra utal, hogy a zsidóság, ezen belül főképp a közép- és kispolgári rétegek, amelyek korábban a gazdasági tőke utódaikra való átörökítésével biztosították társadalmi helyzetük reprodukcióját, a korszakban (éppen, mivel gazdasági tőkájuk egy részét elveszítik) utódaik társadalmi helyzetének megőrzése érdekében a „kulturális tőkébe” fektetnek be. E törekvések valóra váltását azonban akadályozták a különböző adminisztratív állami intézkedések.

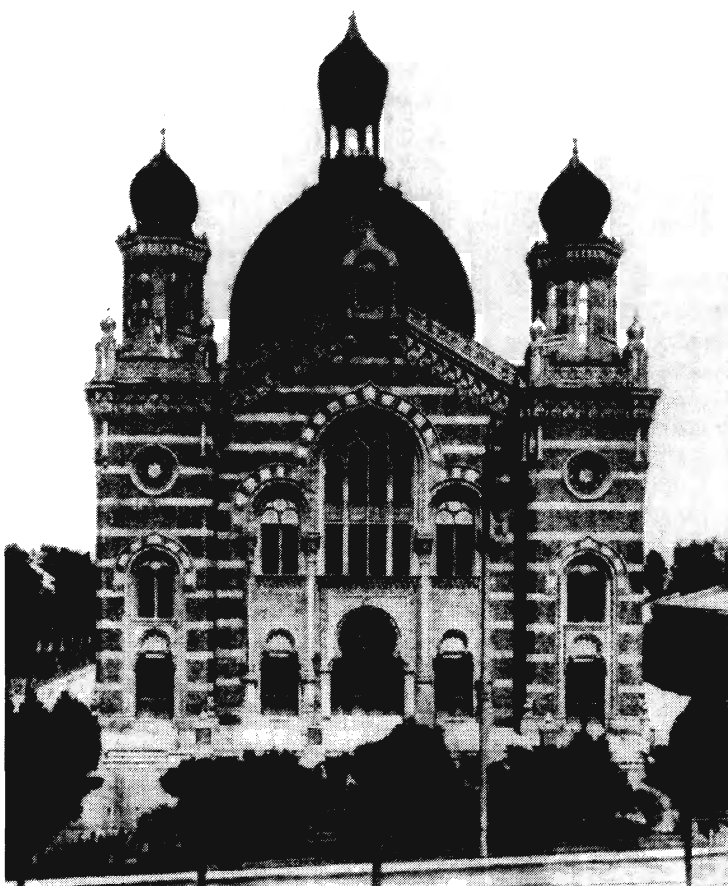
Debrecen társadalmának jellemzője e korszakban, hogy az ún. „társadalmi piramis” csúcsa teljesen hiányzik, azaz egy csonka gúlához hasonlítható, mivel a nagybirtokos réteg és a nagyburzsoázia gyakorlatilag nincs jelen a város társadalmában. A zsidó társadalom

tagozódása ettől részben eltért. A társadalom felső szintjét, hasonlóan a város egészének társadalmához, a vezető állású értelmiségiek, a középburzsoá rétegek és a középbirtokosok foglalják el. A legszélesebb réteget a középpolgári életszínvonal alsó szintjén, illetve a kispolgári életvívón élő rétegek alkották, melyek a legkülönbözőbb foglalkozási ágakban tevékenykedtek. Az iparosok döntő része, a kereskedelem kvázi-önállóinak többsége ebbe a csoportba tartozott, de számukra az anyagi gazdagodás felfelé vezető lépcsőfokai szinte teljesen járhatatlanok. Ugyanakkor a zsidók ipari munkásságban belüli aránya csak 5,4 százalék, míg a kereskedelem és hitel segédszemélyzetben belül 20,8 százalék volt az arányuk. A zsidó társadalmon belül tehát a társadalmi piramis kiszélesedő alapját a munkások mellett a kvázi-önálló kiskereskedők és kisiparosok elszegényedett csoportjai alkották. Az egyes rétegek belső tagoltsága is lényegesen eltért a város társadalmától. Szinte teljesen hiányzott a mezőgazdasági kisárutermelő réteg, továbbá az agrárproletariátus, valamint az ún. al-tiszti réteg, amelynek aránya a debreceni társadalmon belül a gyáripari munkásság arányát is meghaladta.

A társadalmi tagozódás vizsgálatában a hitközségi hovatartozást és a hitközségi intézmények vezető rétegének összetételét is elemeznünk kell. Ezt az is indokolja, hogy a zsidóság esetében, ahogyan Bibó István írja: „a vallási és etnikai elemek egymással szorosabban kapcsolódtak és másoktól élesebben elhatárolódtak, annyira, hogy izraelita vallási tudat zsidó közösségi (ritusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen volt.”⁹ A debreceni zsidóság többsége a *status quo ante* hitközség tagja volt, s kb. egyharmaduk a három ortodox irányzat valamelyikéhez tartozott. Az ortodox zsidósághoz tartozás részben külsőségekben, az öltözködési formákban is megjelent. Viszont például a férfiak körében a kaftán viselése kevésbé jellemző Debrecenben, mint a környező kisebb településeken. A zsidóság két hitközsége társadalmi összetételben is különbözött egymástól. Az ortodox zsidóság körében lényegesen kisebb volt az értelmiség aránya. Az 1929–30-as tanévben az ortodox elemi iskolában csak 7,1 százalék az értelmiségi származású tanulók aránya. Viszont a tanulók 53,6 százaléka kiskereskedő, 27,4 százaléka pedig kisiparos szülők gyermeke.¹⁰

A miskolci ortodox zsidóság társadalmi tagozódása hasonlított a debreceni ortodoxiához. Az 1937–38-as tanévben a miskolci ortodox elemi iskolákban a tanulók 7,4 százaléka értelmiségi, közel 40 százaléka kiskereskedő vagy alkalmi árus, 30 százaléka pedig kisiparos szülők gyermeke.¹¹ A nagykereskedők arányában mutatkozó eltérés – Debrecen esetében egy százalékot sem érte el arányuk, viszont Miskolcon 2,9 százalék volt – azzal magyarázható, hogy Debrecenben a nagykereskedőknek kb. kétharmada a *status quo ante* hitközséghez tartozott.

Az 1920-as évek végén 2200 tagja volt a *status quo ante* hitközségnek. A hitközségi adófizetők közül 75 családfő földbirtokos. Két zsidó földbirtokos család állt az

A VOLT GARTNER-FÉLE ZSINAGÓGA

élen, a Lichtschein és a Hartstein családok. Tulajdonképpen csak ez a két család tekinthető nagybirtokosnak, a többi középbirtokos, illetve volt egy szűkebb, a gazdagparaszti kategóriának megfelelő csoport is, többnyire 50–150 kat. hold földet birtokolva. Ez utóbbit azonban gazdagparasztnak nevezni teljes fogalomzavart jelentene. Ugyanis ezen réteg gazdálkodásában és életmódjában gyökeresen eltért a város hagyományos, civis eredetű gazdagparaszti rétegétől. E gazdálkodó-bérlő réteg egészen szűk felső csoportja esetenként 50 ezer pengőt meghaladó tiszta vagyonnal rendelkezett. Például Grünberger Lajos – akit birtokosként és nagybérlőként nevez meg az MNB hitelinformációs jelentése – 1936 májusában 71 ezer pengő tiszta vagyonnal rendelkezett. Újfehértón 151 kat. hold földet birtokolt. Ugyanitt az állomás közelében 30 vagon kapacitású raktárral rendelkezett. Saját birtokát Tégláson 1000 kat. holdas bérelt egészítette ki, melyet gróf Degenfeld Páltól bérelt. A gazdálkodás magas színvonalára utal, hogy a bérelt birtokhoz tartozó 25 ezer pengős élő s holt felszerelést „elsőrendűnek” nevezi a jelentés. Grünberger Lajos Debrecenben két házingatlannal rendelkezett, összesen 45 ezer pengő értékben. A Simonffy utca 32. szám alatti 4 lakású, emeletes ház (melynek fele volt tulajdonában), valamint a Thaly Kálmán utcai másik házingatlan. Tehát a saját és bérelt földön folytatott gazdálkodásból szerzett jövedelmet – mely a válság időszakában jelentősen összezsugorodott – házbérvédelemmel egészítette ki. A válság alatti jelentős mértékű eladósodást jelzi, hogy e vagyo-

nát terhelő adósság (87 ezer pengő) meghaladta a saját 151 kat. holdas földbirtokának az értékét.¹² A zsidó földbirtokos réteg a tipikus vállalkozó szellemet testesítette meg. Többnyire béreltekkel egészítették ki földjüket, s többen közülük a mezőgazdasági termékek továbbfeldolgozásával igyekeztek az agrárolló hatását ellensúlyozni. Például több zsidó földbirtokos szeszfőzdét létesített, vagy terménydarálót, malmot is bérelt, s a lisztet, a megőrölt takarmányokat saját maga értékesítette.¹³ A zsidó birtokokon az 1930-as években már alig található a hagyományos, kis tejhozamú szürke marhákból, melyekhez viszont a civis gazdák – csakúgy, mint az ősi rackajuhokhoz – ragaszkodtak.

Az 1920-tól végrehajtott jelentéktelen földreform kevésbé érintette a zsidó földbirtokosokat. Jól vezetett gazdaságaik képesek voltak tőkeakkumulációra, s így a gazdálkodás további korszerűsítésére. A földbirtokos családok között voltak a Debrecenben legrégebben letelepedett családok. Általában e családok asszimilálódtak a leginkább. A húszas években ez a réteg, bár gazdaságilag erősödött, a zsidó hitközségben és egyéb testületekben elveszítette domináló szerepét. Viszont továbbra is jelentős hatást gyakorolt életmódjával a hitközség gazdagabb tagjaira. Egyesek a magyar dzsentri tipikus életmódját próbálták utánozni. Hatásuk a „szellemi középosztályra” abban jelentkezett, hogy ez utóbbi réteg is sokat átvett a dzsentri és sznob

külsőségekből és viselkedésformákból.

Az értelmiség az első világháború után megszerezte a status quo hitközség vezető pozícióit, és a város gazdasági életében is jelentősen növelte súlyát. A hitközségi adófizetők között 72 ügyvédet, 50 orvost, 18 mérnököt és 25 bank-, illetve részvénytársasági igazgatót találunk. Az 1921–44 közötti időszakban dr. Fejér Ferenc ügyvéd, majd Ungár Jenő bankigazgató volt a hitközségi elnök. A pénzügyi elöljárók a következők: Halmágyi József nagykereskedő, dr. Geiger Miklós ügyvéd, Markovits Ignác bankigazgató, dr. Kun Miklós ügyvéd és Csengeri Leó földbirtokos. Az iskolaszék vezetése dr. Brunner Lajos orvos és dr. Fényes Jenő ügyvéd között oszlott meg.¹⁴ A Debreceni Izraelita Szentegyleten belül, amely egyértelműen vallási testület volt, a kereskedői réteg játszotta a vezető szerepet. 1939-ben az 51 fős választmányból 27 fő kereskedő, illetve magánzó. A szellemi középosztály csak 9 személlyel képviseltette magát.¹⁵

Az ügyvédek és banktisztviselők jelentős súlya a hitközségi intézményekben mintegy tükrözte azt a szerepet, melyet a gazdasági életben betöltöttek. A város gazdasági életének sajátosságai, a torz iparszerkezet és vállalati struktúrából adódóan az értelmiségen belül nem a mérnöki, hanem az ügyvédi pálya biztosította a nagyobb lehetőségeket. A középosztályhoz tartozó rétegeken belül a legjelentősebb szerepe a „szellemi középosztálynak” volt. 155 család tartozott ide, s ezen belül majdnem 50 százalék az ügyvédek aránya. A középrétegekhez sorolható módosabb iparosok (19), illetve

nagykereskedők (25) száma együttesen alatta maradt a gazdag ügyvédek számának. Összességében a középrétegekhez sorolható 264 család, azaz a zsidó társadalom 12 százaléka.

A nagy gazdasági válság hatására erősen megcsappant a középosztályi életnívón élők aránya. Ezt jelzi, hogy míg 1929-ben a virilisek 32 százaléka volt izraelita vallású, addig arányuk 1934-re 23 százalékra csökkent. A válság a gazdag kereskedő réteget érintette a legsúlyosabban. Ezt érzékelteti Króh Vilmosnak 1932-ben a főispánhoz írt levele. „Több mint 25 éve az első virilisek közé sorozott adófizető polgára vagyok városunknak... 20 évi önállóságom és első nagykereskedő mivoltom után tönkrementem, gazdák, kereskedők, iparosok több mint 600 ezer pengővel adósom maradtak.”¹⁶ A gazdag kereskedő réteg egy része a harmincas évek második felében stabilizálni tudta helyzetét, főképpen azok, akik jelentős házingatlannal is rendelkeztek. Például Ullman Salamon a Tiszántúl egyik legnagyobb fűszerkereskedését birtokolta. Az MNB 1937. évi hitelinformációja szerint a tulajdonos „kitűnő kereskedő”. A Piac u. 69. szám alatt egy kétemeletes bérház tulajdonosa, melynek értéke 150 000–200 000 pengő körül volt.¹⁷ Wiener Adolf zsákkereskedőnek az 1939. évi MNB hitelinformáció szerint a Csapó u. 18. szám alatt 400 000 pengőt érő háromemeletes bérháza volt, évi 40 000 pengő házbérbjövedelemmel. A Piac u. 85. szám alatt egy 150 000 pengőt érő háza volt, továbbá 800 négyszögöl szőlője a város határában. Tiszta vagyona 532 000 pengő.¹⁸ Mindezek az adatok jelzik a zsidó középosztálynak azt a jellemző vonását, hogy jövedelemforrásai között igen fontos szerepet játszott a házingatlan, mind a kereskedők, mind a szellemi foglalkozásúak esetében.

A 222 szabadfoglalkozású ügyvéd, illetve vállalkozó, a 236 magántisztviselő, a 497 kiskereskedő és a 244 kisiparos egy kisebb része átmenetet képezett a középpolgárság és a kispolgárság között. Többségük azonban a kispolgári réteghez sorolható. Ez az összesen mintegy 1200 család alkotta a *status quo ante* hitközséghez tartozók zömét, mintegy 60 százalékát. A zsidóságon belül a kereskedők után a második legnépesebb foglalkozási csoport a kisiparosság volt. Az iparosok között, hasonlóan a város kisiparához, a legtöbben szabók és cipészek. Ugyanakkor a zsidó kisiparosok soraiban nagy arányban találhatók olyan új szakmákban tevékenykedők, akik a városiasodás előrehaladásával jelentkező új igényeket ismerték fel. Például: szobafestők, üvegesek, villanyszerelők, víz- és gázszerelők, műszerészek, órák vagy kozmetikusok és női kalaposok. 1928-ban a városban 20 női fodrászat volt, 90 százalékuk a város belső övezetében a nagyvárosi, illetve kisvárosi üzletnegyedben és a kisvárosi lakónegyedben dolgozott. Számuk és területi megoszlásuk világosan tükrözte, hogy csak a belső városban lakó szűk rétegnek, a „nagyságos asszonyoknak” teltett fodrászra. 1928-ban a női fodrászok 60 százaléka, a női kalaposok 58 százaléka izraelita vallású volt.¹⁹

Mint említettük, a kisiparosokon belül a legnépesebb szakma a szabó kisipar volt. Tiszti főorvosi jelentés alapján képzeletben lépünk be egy szabó kisiparos, Grünfeld Salamon Péterfia u. 19. szám alatti otthonába. A család fő Miskolcon érettségizett, Debrecenben 1909-ben

nyitotta meg üzletét. Hamarosan 16–20 segéddel dolgoztatott „Az I. világháború alatt hadifogságba került, s így jutott, mint ilyen, Lyonba és Grenoble-ba, ahol szakmájában dolgozott.” 1927-ben az Ipartestület szabó szakosztályának társelnöke és választmányi tagja. Udvarra nyíló lakása 3 szobás. A próbaterem 6x6 méteres, míg a munkaterem 5x6 méteres, ahol 1932-ben 2 segéd dolgozott, az elegáns angol szövetű öltönyökön. Mint a jelentés írja, a három szoba szépen berendezett, szerény jómódról árulkodik. „Általában a családi miliőt a rend, a tisztaság, a szeretet, egymás megértése és megbecsülése hatja át.”²⁰

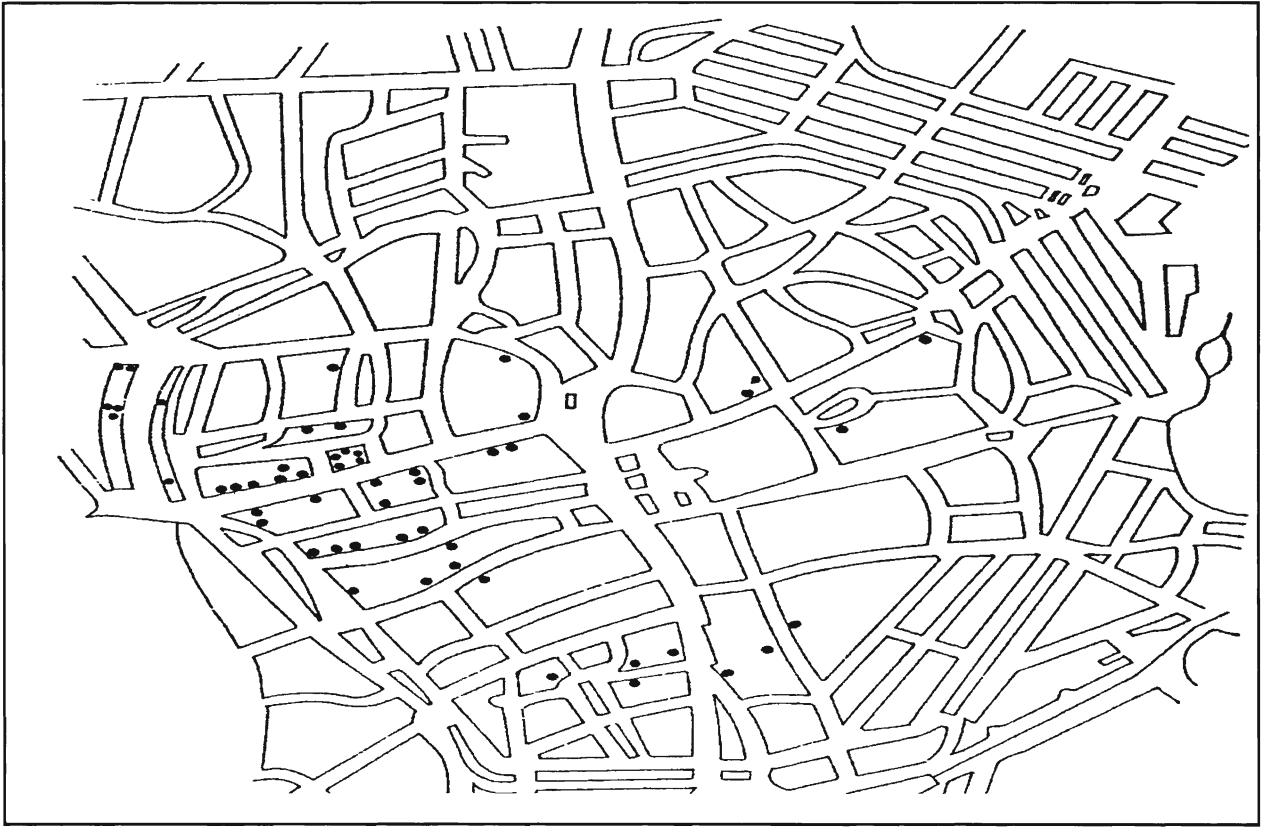
A középosztály és a kispolgári rétegek között erős volt a társadalmi elkülönültség. „A jómódú osztály exkluzív életet élt a hitközségi társadalmon belül. Egymás között házasodtak, egymással szórakoztak a kávéházakban, bálokon külön asztalnál ültek.”²¹ A történelmi körülmények a gazdagabb zsidó rétegeket deformálták a leginkább. „Politikai és szellemi tekintetben folytonosan megalkudni kényszerült azzal az úri osztállyal, amellyel együtt élt és gazdaságilag mind jobban összekapcsolódott.”²²

A kormánypárt helyi szervezetének 1929. évi igazgatóválasztmányában ott találjuk Bernfeld Sámuel textilnagykereskedőt és Ungár Jenő bankigazgatót. Ugyanakkor Ungár Jenő rész vett a Magyar Cobden Szövetség helyi szervezetének vezetésében is. A Szociáldemokrata Párt helyi hetilapja így jellemezte Ungár Jenőt, az Általános Forgalmi Bank vezérigazgatóját: „Tele van szociális tervekkel. Van is érzéke hozzá. Az Egységes Párt támasza ugyan, de csak hajszál választja el a Szociáldemokrata Párttól.”²³ A zsidó középpolgárságon belül a szellemi középosztály a liberalizmus álláspontjához közeledett. Ezt tükrözi a Cobden Szövetségen belül játszott jelentős szerepe. E szervezetben, melynek elnöke dr. Baltazár Dezső református püspök volt, ott találhatjuk a vezetésben a már említett Ungár Jenő mellett dr. Hegedűs Jenő ügyvédet és dr. Haász Imrét, az izraelita reálgimnázium tanárát.

A részvénytársaságok igazgatóságában jelentős szerepet játszottak az ügyvédek. A város gazdasági életét jól jellemzi az alábbi szólásmondás: „Mérnök nélkül még elboldogul valahogy a cég, de kell egy csavaros eszű zsidó ügyvéd, aki kijátssza az adóügyi és egyéb paragrafusokat.” Zsidó ügyvédek mint részvénytulajdonosok maximum 8–10 000 pengőt birtokoltak, viszont súlyukat a vállalatok igazga-

BERNFELD SÁMUEL TEXTILNAGYKERESKEDŐ, AZ ORTODOX HITKÖZSÉG ELNÖKE (1918–1938)

tóságában játszott szakértő szerepük határozta meg. Nagy számban béreltek földbirtokot is a dzscentri külsőségeket utánozva, hogy a földbirtokosok társadalmi presztízsének fényében sütkérezzenek.

Egyes tehetős zsidók a növekvő antiszemitizmus korában 30 000 pengőért vásároltak „kormányfőtanácsosi” címet, amivel az arisztokratikus méltóságos megszólítás járt együtt.²⁴ Az ortodox zsidósághoz tartozó Bernfeld Sámuel viszont elutasította a „felajánlott címet”. „Én inkább kifizetem a 30 000 pengőt, de nem tartok igényt ilyen címre” – válaszolta a kormánypárt kasszájába mindenáron pénzt szerezni akaró

kortéseknek.²⁵ A gazdag zsidó családok túlnyomó többségükben inkább a katolikus vagy református gimnáziumokba iratták gyermekeiket, mint az izraelita gimnáziumba.

A város zsidó középpolgári rétege – hasonlóan a budapestihez – a társadalmi biztonságérzet hiányában képtelennek mutatkozott „a puritanizmus, a társadalmi közélet demokratikus felfogása stb. polgári erényeit kifejleszteni önmagában – azokat a polgári erényeket, amelyeket a modern kapitalista fejlődés egyébként s bomlasztott és háttérbe szorított.”²⁶

A HATVAN UTCA TÁRSADALMA

Az utca lakóinak többsége izraelita volt, így az utcán végighaladva egyúttal sajátos keresztmetszetet kapunk a zsidóság társadalmi tagozódásáról és ennek térbeli kifejeződéséről. Az utcában mintegy 100 fő foglalkozott kereskedelemmel. 1940-ben a város önálló kereskedőinek 11,3 százaléka mezőgazdasági termékekkel kereskedett, viszont az utcában lakó zsidó kereskedőknek csak 7 százaléka kapcsolódott a mezőgazdasághoz.²⁷ A város nyersbőr- és tollkereskedői szinte teljes egészében zsidók voltak. Ha a térképen ábrázoljuk az e foglalkozásban tevékenykedők lakóhely szerinti megoszlását, akkor jól látható a koncentráció azokra az utcákra, így a Hatvan utcára, amelyekben a zsidóság lakott. (Lásd a fenti ábrát.) A zsidó kereskedők között jelentős volt a modernebb kereskedelmi tevékenységgel foglalkozók aránya. 1940-ben a város kereskedői között csak

1,5 százalék volt a műszaki és elektromos cikkel kereskedők aránya, míg a Hatvan utca 100 zsidó kereskedője közül 6 erre a területre specializálódik. Az utcában 11 szatócsbolt volt, míg városi átlagban 14,6 százalék az e típusú boltok aránya.²⁸

A Hatvan utca eleje, a főutcába torkolló rész nagyvárosi arculatot tükrözött 2-3 emeletes épületeivel. Ezt a jelleget a kereskedelmi és kisipari tevékenységek is mutatták. Jellemző, hogy az utcában lakó 14 orvos, 7 ügyvéd fele az utca legelején lakott. A Hatvan utca 1–3. szám alatt egy kozmetikus, 2 fodrász, 1 könyvkötő, 1 műszerész, 1 szűcs, 1 cukrász, 1 villanyszerelő, 1 fehérnemű-készítő, 1 férfi kalapos, 1 villanyszerelő, 1 fényképész és 1 könyvkereskedő lakott. A szatócsboltok viszont az utca kisvárosi üzletnegyed jellegű részébe húzódtak vissza. A nagyvárosi jellegű részhez legközelebb

Leitner Anna, valamint özv. Vieser Fülöpné 21. szám alatti szatócsboltja volt, majd a 49. szám alatt Heisz Zoltáné. A többi 9 szatócsbolt az utca vége felé helyezkedett el. A mezőgazdasági terményekkel kereskedők is jórészt a Hatvan utca kisvárosi üzletnegyedében foglaltak helyet. Az egyedüli kivételt Basch Miksa Hatvan u. 1. szám alatti ágytollkereskedése jelentette, valamint 2 bőrkereskedő az utca elején.²⁹

A gazdálkodó-bérlő réteg szintén a kisvárosi üzletnegyedben, illetve az utca vége felé lakott, amely már kissé falusias jellegűt tükrözött. A Hatvan utca 30. szám alatt lakó Bleyer Ernő a vitéz Bartha László tábornoktól bérelt 699 kat. holdas mikepércsi birtokon gazdálkodott. Házingatlanának értékét (40 000 pengő) túlhaladta a bérelt gazdaság élő és holt felszerelése (50 000 pengő). A házigatlan értéke is utal arra, hogy tulajdonosa „középosztályi életmódon” élt. Bár 1938 decemberében 28 ezer pengő az adóssága, tiszta vagyona 62 ezer pengő.³⁰

Hatvan utca 51. szám alatt lakó Csengeri Leónak az apja még kereskedő volt, ő viszont eladva apja üzletét, földet vásárolt, és kizárólat 50 kat. holdas birtokán gazdálkodott. Mint a „föld szerelmese” a legmodernebb gazdálkodási módszereket igyekezett megvalósítani, a legújabb mezőgazdasági szakirodalom nyomán követésével. „Ló vontatta aratógéppel takarította be a búzát, a kukoricát négyzetes vetőgéppel vezette. Amellett, hogy sertést hizlalt, 10–15 db szarvasmarhája legelt a

ALAPÍTÓK ÉS UTÓDAIK. CSENGERI IMRE CSENGERI LEO SÍRJÁNÁL DEBRECENBEN

Hortobágyon.” „Igyekezett kihasználni a mezőgazdasági termékek szezonális ingadozásait.” „A tavaszi takarmányhiány idején olcsón vett négy rossz mustra ökröt, őszre felhízalta és jó áron eladta őket.” A status quo hitközségen belül nálánál jóval vagyonosabbak mellett a pénzügyi előjáró szerepét töltötte be mint a „mezít-lábasok”, azaz a szegényebbek érdekeinek képviselője. Magas hitközségi pozíciója arra is utal, hogy a zsidóságon belül a vagyoni tagozódás mellett a társadalmi presztízs meghatározó tényezője volt a tudás. Csengeri Leó Kolozsvárott jogot végzett, apja halála miatt záróvizsgáit már nem tudta befejezni, így neve előtt nem szerepelt a doktori cím. Széles körű jogi és mezőgazdasági tudása révén nagy tekintélye volt a „keresztény” társadalomban is. „Ha az utcán szembetalálkozott vele Vásáry polgármester, nem csupán köszöntek egymásnak, hanem gyakran elbeszélgettek valamilyen gazdálkodási kérdésről.”³¹

A rőfös, rövidáru- és textilkereskedők az utca egész hosszában megtalálhatók. Az utca elején azonban jórészt a középosztályhoz tartozó kereskedők bőséges árukészlettel rendelkező áruházai koncentráálódtak. Az utca legelejen, a 2. szám alatti emeletes sarokház üzletének cégtábláján a Bernfeld Sámuel textilnagykereskedő nevét olvashatjuk. Ő azok közé a vagyonos kereskedők közé tartozott, akiket a gazdasági válság megrendített, de a harmincas évek végére sikerült stabilizálnia helyzetét. 1931–32-ben 500 ezer pengő vesztesége volt. A cég alaptőkéje 280 ezer pengőt tett ki. 1941-ben a cég, s így a család vagyoni helyzete stabilizálódott. Ebben az évben a fellendülő forgalom már félmillió pengős árukészletet igényelt. A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentése szerint „a vezetés rendkívül ügyes és szakszerű”. Ez a dicséret ekkor már Bernfeld Ernőnek szól, aki átvette a családi részvénytársaság irányítását. A fentebbi jelentés a hitelképességre utalva megjegyzi: „az igazgatósági tagok igen szolid életet élő emberek és egyébként is vagyonosak.”³² A szolid életvitel nyilván összefüggött azzal, hogy Bernfeld Sámuel az ortodox hitközség elnöke volt évtizedeken át. A takarékos életmód s főképpen a ügyes üzletpolitika 1941-re jelentős vagyon felhalmozását tette lehetővé. Ekkor özv. Bernfeld Sámuelné és fia tulajdonában van a Piac u. 1. és a Hatvan u. 2. szám alatti emeletes sarokház üzletekkel, továbbá a Piac u. 3. és a Simonyi u. 14. szám alatti ház is. Ezeknek a tehermentes összértéke meghaladta a félmilliót.

Az utca közepén a 35. Szám alatt állott az Eisenberg testvérek kétemeletes bérháza. A cég profilja egyértelműen jelzi, hogy tipikus kis- és nagykereskedelmi tevékenységgel egyaránt próbálkozó szerényebb tőkeerővel rendelkező vállalkozásból élnek a tulajdonosok. A fűszer-, vegyeskereskedés mellett petróleum és petróleumhordó-kereskedéssel is foglalkoztak. 1942 júliusában a cég árukészlete 22 ezer pengőt tett ki. Ugyanakkor a válság alatt felgyülemlett adósságokból még mindig 37 ezer pengő állt fenn. A házigatlan révén a tiszta vagyon 46 ezer pengő volt, azonban a cégtulajdonos, Eisenberg Henrik – a zsidóságot mind erősebben sújtó intézkedések miatt – egyre sötétebbnek látja a jövőt. A korábban is mélyen vallásos Eisenberg Henrik – aki saját pénzen külön imaházat tartott fenn, és mindig kaf-

tánt viselt – egyre inkább a valláshoz menekült a nyomasztó gondok elől.³³

Megtaláljuk az utcában a tradicionális zsidó kereskedő szakmában tevékenykedőket. Például a 45. szám alatt lakott Goldman László nyersbőrkereskedő. 1938 januárjában az üzleti tőkije 15 ezer pengő, viszont 10 ezer pengőnyi adóssága van a Magyar Általános Hitelbanktól felvett hitelek miatt. A 15 000 pengő értékű ház, a 20 000 pengős tiszta vagyon azt a kereskedőréteget reprezentálja, amely szerény jólétben s ugyanakkor állandó gondban élt, hogy holnap vagy holnapután fenn tud-e maradni vagy tönkremegy, mint például a 45. szám alatti Schwartz Fülöp-féle nyersbőrkereskedés.³⁴

Az utca vége felé közeledve a vásártérhez, a mezőgazdasági terményekkel foglalkozó kereskedők üzleteihez érkezünk. A 65. szám alatt ifjú Csengeri Ignác liszt-, termény- és takarmánykereskedő háza állt. A terménykereskedőknél általában jellemző földingatlan nála sem hiányzik. A birtokon fia, Ernő gazdálkodik. A 26 kat. hold föld a tanyával és a gazdasági állatállományával együtt 1939 áprilisában 30 ezer pengőt ért, míg a háza 10 ezret. Ifjú Csengeri Ignác ekkor már a lecsúszó, sőt tönkremenő kereskedő nyomasztó gondjait élte át. Hiszen 40 000 pengős összvagyonát 48 ezer pengő adósság terhelte.³⁵

Az utcán lefelé haladva a vagyoni-társadalmi hier-

archia alacsonyabb szintjéhez közeledünk. Így például a Hatvan u. 2. szám alatt a Bernfeld áruháza 1941-ben félmillió pengős árukészlettel rendelkezett, ugyanakkor az utca végén az 56. szám alatt Steiner Szeréne, vagy a 65. szám alatti Roth Sámuelné rövidáru-kereskedő a 10 ezer pengős árukészletet is csak távoli vágyálomként képzelhette el.

A Hatvan utcában lakó kisiparosok rövid jellemzésével érzékelhetjük a tipikus iparos szakmákat. A 18. szám alatt Brüll Szeréne elegáns divatszalonja a legfrissebb párizsi divatot követte. A tulajdonos Bécsben a híres Wielhelm Schacknál folytatta tanulmányait. Lejjebb haladva az utcán a 47. szám alatt Kohn Sándor szobafestő-mázoló díszes cégtáblája jelezte a tulajdonos szakmai ügyességét. A 48. szám alatti régi boltoszatos címvisház felől a frissen sült kenyér illata cégér nélkül is jelezte az idős tulajdonos, Grünfeld Ferenc szerény kis péküzemét. Grünfeld Ferenc már 1927-ben korelnöke volt az Ipartestület sütőipari szakosztályának. A zsidó hitközségbeli előjárósági tagsága nem a vagyonának szólt, hanem idős kora ellenére tiszteletet parancsoló, szorgalmas munkájának megbecsülését fejezte ki. 1940-ben, halálakor két kereskedő fiára a péküzem 1000 pengő értékű felszerelését, 500 pengő készpénzt, 10 ezer pengő értékű házat és 1500 pengő értékű bútort és lakásfelszerelést hagyott örökül.³⁶

AZ ASSZIMILÁCIÓ LEHETETLENNÉ VÁLÁSA

A zsidóság társadalmi helyzetét a korszakban döntően befolyásolták a társadalmi mobilitás fokozatosan szűkülő lehetőségei. A korszak fontos jellemzője, hogy a zsidóság gazdasági-társadalmi lehetőségeit, időszakként változva, de tendenciájában egyre erősödve az adminisztratív állami intézkedések, az ún. zsidótörvények határozták meg. A húszas években a numerus clausus főképp az egyetemi továbbtanulás lehetőségeit korlátozta.

A város zsidósága éppen a továbbtanulási esélyek javítása érdekében hozta létre 1921-ben a zsidó gimnáziumot. A zsidóság országos lapja 1927-ben így ír a gimnáziumról: „Ebből a tanintézetből kikerülő ifjabb nemzedék letéteményese lesz a hithű modern zsidó szellemnek”. A gimnáziumot a status quo hitközség hozta létre, azonban a tanulóknak „legalább 30 százaléka az ortodoxia köréből került ki”.³⁷

A gimnáziumi tanulók származás szerinti megoszlása³⁸

	A város középiskoláiban 1929/30. tanév (%)	A zsidó gimnáziumban 1931/32. tanév
nagybirtokos	0,7	1,1
középbirtokos	3,0	4,3
kisbirtokos	5,9	2,3
agrárproletár	1,7	–
vagyonából élő középburzsoá	2,6	3,6
értelmiség	52,6	40,8
kisiparos	8,9	11,0
kiskereskedő	8,7	33,7
altiszt	6,2	–
munkás	6,7	–
egyéb	3,0	3,2
	100,0	100,0

ADLER MIKLÓS, A GIMNÁZIUM TANÁRA
◀ TENNENBAUM DÁVID, A STATUS-QUO HITKÖZSÉG FŐKÁNTORA

A város középiskoláinak és a zsidó gimnáziumnak adatait összehasonlítva szemmel látható aránykülönbségek tapasztalhatók. Ezek egyrészt a zsidóság eltérő foglalkozási-társadalmi összetételével, másrészt az egyes zsidó rétegeknek az azonos „keresztény” rétegektől eltérő mobilitási aspirációival magyarázható. Figyelembe kell venni azt is, hogy a tanulók 30 százaléka nem Debrecenben lakó szülők gyermeke. A környező kisebb településeken lakó földtulajdonosok és földbérlők Debrecenbe küldték gyermekeiket továbbtanulni. Ez ma-

DR. FAZEKAS SÁNDOR,
A CIONISTA SZÖVETSÉG
ELNÖKE, A KKL MEGBÍ-
ZOTTJA

gyarazza, hogy a zsidó gimnáziumban a nagy- és középbirtokos származásúak aránya magasabb a városi átlagnál. A vidéki tanulók zömét a kiskereskedő és kisbirtokos szülők gyermekei adták. Mindezeket figyelembe véve is egyértelműen megállapítható, hogy Debrecenben a zsidó kiskereskedők a városi átlagnál sokkal nagyobb arányban küldték gyermekeiket gimnáziumba. Bizonytalan anyagi helyzetük miatt sokszor erejükön felüli áldozatok árán is, de mindenképpen „biztosabb egzisztenciát” kívántak gyermekeiknek biztosítani.³⁹

A gimnázium 1941. évi *Jubileumi Évkönyv*-e utal az asszimiláció szintjére is. „A debreceni zsidóság kelet és nyugat határán áll. Annyira nyugati és annyira magyar volt már 20 évvel ezelőtt is, hogy feltétlenül gimnáziumi nevelést akart gyermekeinek, de volt és van még benne annyi a keleti zsidóságnak az ősi hagyományokhoz való ragaszkodásából, hogy ezt a gimnáziumot feltétlenül zsidónak akarta.”⁴⁰

Az első világháború után, éppen a fokozódó antiszemitizmus hatására, az asszimiláció folyamata lelassult. Pedig a századforduló táján a „debreceni zsidóknak a magyarsághoz való azonosulása ténynek tűnt”.⁴¹ 1920-tól a társasági élet szintjén egyre inkább megszakadt a kapcsolat „a keresztény magyar és zsidó társadalom között”. Az Uri Kaszinónak 1920 után egyetlen zsidó sem volt tagja. A zsidóság elsősorban a Hungária kávéházat látogatta. Itt kevésbé volt jellemző az asztalok szerinti elkülönülés. „A Hungária kávéházban vegyesen ülnek zsidók és keresztények, nem nézték, hogy ki a zsidó, ki a keresztény. Az Arany Bika nagytermet elsősorban a civisek és köztisztviselők látogatták, a zsidóságnak inkább a szűk felső rétege járt ide. Itt az antiszemitizmus erősödését az is jelezte, a zsidók és keresztények egyre inkább külön asztalnál ültek.”⁴²

A város két hitközsége közül a nagyobbik, a status quo tagjai „túlnyomó többségükben mind a magyar, mind a zsidó kultúrában jártasak voltak, beszédükben teljesen magyarok voltak. Családi életükben és társadalmi keretükben a hagyományos zsidó életformát követték. Többségükben szombattartók is voltak és kóser háztartást vezettek.”⁴³ 1936 júniusában a *Béke* című havi folyóiratban megjelent olvasói levél szerint „Annak... hogy Debrecen zsidó templomaiban német nyelvű prédikációt hallgassunk, semmi értelmét nem látjuk. Egészen bizonyos, hogy a zsidó publikum 95 százaléka sokkal jobban ért magyarul, mint németül, sőt azt is állítani merjük, hogy a mai közönség 25 százaléka egyáltalán meg sem érti a német hitszónoklatot.” (Pontosabban jiddis nyelvű hitszónoklatra utal az olvasói levél.)

Társadalmi és gazdasági sikereikkel megelégedettek voltak, és sokan 1920 után is a korábbi időszak folytatását remélték. Ha a Nőegylet felkérte báljához a főispánt, a polgármestert, a főiskolások pedig az egyetem

rektorát, azok a húszas évek legelején még megjelentek, és szmokingban, frakkban bizonyos ideig leültek a díszhelyekre. „Az a körülmény, hogy a városi hajdúk pompás kék huszáregyenruhában... díszőrséget álltak a bálterembe vezető széles lépcső két oldalán, nagy meglepődöttséget váltott ki az estélyi ruhákban érkező zsidó bálozókból. Az idősebbek e festői képet látván, a Ferenc József-i kort idézték, amely pedig minden látszat ellenére örökre letűnt.”⁴⁴

A húszas években gyakran csak apró mozzanatokban, de egyre gyakrabban jelentkezett az antiszemitizmus. Például 1927-ben az egyetem évzáró ünnepélyén „a kiosztott jutalomkönyvek között a *Nemzetközi zsidó* című, zsidógyűlölettől csöpögő könyv is szerepelt”.⁴⁵ Sőt 1927–28-ban az egész várost felrázó pogromszerű megmozdulásokban is jelentkezett az antiszemitizmus.

A fokozódó antiszemitizmus az asszimilálódás folyamatát egyre ellentmondásosabbá tette. A harmincas években a kikeresztelkedők, a „konvertiták” száma nőtt. Ugyanakkor bekövetkezett az a kettősség, amit dr. Kardos László, a zsidó gimnázium tanára, a kiváló műfordító egy 1927-ben tartott előadása címében már szinte előre jelzett: *Cionisták és asszimilánsok*.⁴⁶ A status quo hitközség elnöke, dr. Fejér Ferenc, a húszas években még azt hangsúlyozta, hogy „a zsidó érzés párosuljon a magyar hazafisággal”.⁴⁷ A harmincas évek végén az akkori hitközségi elnök, Ungár Jenő azzal utasította el a szélsőséges zsidó törekvések támogatását, hogy „a cionisták rendőri felügyelet alatt állnak”.⁴⁸ 1939-től a rendőrség valóban külön aktacsomóban gyűjtötte az adatokat a Magyar Cionista Szövetség Debreceni Csoportjáról. A cionisták befolyása nem volt jelentős. „Debrecen tizenkétezer főnyi zsidó lakosságából néhány száz cionistánál nem volt több. Mégis, sok zsidó család fogadta el a KKL kék-fehér perselyét, hogy a péntek esti gyertyagyújtás előtt valami pénzt dobjon bele az Erec Jisráraeli földvásárlásokba. Ebben nagyobb szerepet játszott a Szentföld iránti kegyelet, mint a cionista ideológia.”⁴⁹

A cionisták között egyaránt voltak vallásosak és nem vallásosak. Politikailag a jobboldali, a liberális és a baloldali irányzat különíthető el. A cionista mozgalom bal szárnyán helyezkedett el a Somér Hacair (az ifjú őr) mozgalom. A helyi csoportot hárman vezették: „Záháv, a magas, göndör, fekete, 17 éves fogtechnikus. Anyja, Fodor Nagy Árpádné, egy Dégenfeld-téri vassátorban fűszerrel kofáskodott. Egy tehetséges vidéki földbérő fia, Lichtman Juda... harmadik vezetőnk, Auferberg Samuel, villanyszerelő, a Roboz és Hammer cégnél...”⁵⁰ A résztvevők a héber nyelvet tanulták, és Dubnov könyve alapján részletesebben megismertkedtek a zsidóság történetével. „Tanultuk a cionista baloldal fiatalon elhunyt ideológusának, Borohovnak az elméletét. Ő az osztály-

DR. BARTA GYULA OR-
VOS, A CIONISTA SZÖ-
VETSÉG ALELNÖKE,
1945-TŐL ELNÖKE

harcos szocializmus és a cionista nemzeti mozgalom közötti szakadékot akarta áthidalni... A zsidó társadalom szerkezete, az elmélet szerint, abnormális, mert a zsidó állam megszűnése óta nincsen... új zsidó ország úgy építhető fel, ha újraszületik a zsidó parasztság. A mozgalom ezért Palesztinában számos mezőgazdasági települést állított fel.⁵¹

A mozgalom fiatal tagjait „hahsarára”, előkészítő telepekre küldte. Itt várták a beutazási engedélyt Palesztina–Erec Jiszrael, az angol mandátum területére. A kivándorlás azonban lassan folyt, időnként teljesen leállt. Az angol hatóságok – az arab ellenállás miatt – korlátozták a zsidók bevándorlását. Sokan éppen ezért hagyták el a mozgalmat, mert nem kapták meg a bevándorlási engedélyt. „A zsidók túlnyomó többsége kilátástalannak látta a cionista kísérletet.”⁵² A debreceni cionisták kis létszámuk ellenére néhány látványos fellépéssel próbálták befolyásukat növelni. Például az antiszemita megmozdulások atrocitásaira „szervezett visszacsapással” válaszoltak.

1936 júniusában a két debreceni zsidó hitfelekezet közös lapja, a *Béke* azt hangsúlyozza: „Ción nem az egyetlen út, s főként nem az egyetlen kártya, amelyre föl kell vagy föl szabad tenni a zsidóság életét.” Az viszont tény, hogy a zsidóság egyre szorongatottabb helyzetében a harmincas évek végétől megerősítette a különböző érdekvédelmi és vallási szervezeteit és újabbakat hozott létre. A két hitközség közös intézményei, a Chevra Kadisa és a Bikur Cholim mellett létrejött a Ción Betegségélező Egyesület és a Debreceni Izraelita Hitközségek Pártfogó Irodája.⁵³ A vallási jelleg mellett a jótékonyági, szegényeket támogató szerepük is fokozódott az egyes intézményeknek. Mindezzel a kitérések számának csök-

kentését is megpróbálták elérni. 1932–34 között évi átlagban 7,5 áttérés volt a református vallásra, viszont 1938-ban 44 főre emelkedett az áttérők száma. Majd 1938–43 között egy viszonylag magas szinten (évi 18 fő) megállapodott.⁵⁴

A különböző vallási szervezetek jelentősen fokozták a szegényebb családok támogatását, hogy „ne legyen a mi sorainkban olyan elhagyott ember, aki már csak vallása, a felekezete megtagadásával tud betevő falathoz jutni”. A Debreceni Izraelita Nőegylet már 1927-től ötven debreceni családnak rendszeres havi támogatást nyújt. 1935-ben a status quo hitközség 6700 pengőt fordított jótékonyági célokra.⁵⁵ Ugyanakkor a hatalmi szervek igyekeztek megakadályozni az új szervezetek létrehozását. A miniszteri osztálytanácsos a Debreceni Izraelita Polgári Leányiskola volt tanulói egyesülete működési engedély kérelmének elutasítását tömören így indokolta: „Az alapszabályok láttamozása iránti kérelmüket nem találtam teljesíthetőnek.”⁵⁶

Az antiszemitizmus erősödésére mintegy válaszként a harmincas évek végétől a cionisták egyre inkább megpróbálták befolyásolni a hitközség politikáját. A cionista szövetség főtitkára a debreceni status quo hitközség elnökéhez írt levelében már hangsúlyozta: „A Magyar Cionista Szövetségnek ma már van annyi önálló eredménye, hogy a hitközségi politikában is eredménnyel halathatja szavát... Ma már ott tartunk, hogy nem feltétlenül kérünk, hanem követelünk.”⁵⁷

A társasági élet szintjén a zsidóság magába zárkózása az antiszemitizmus fokozódásával egyre jellemzőbbé és szükségyszerűbbé vált. Egyre kevésbé látogatták az Arany Bika nagytermét. 1939-től fokozatosan a Kereskedelmi Csarnok vált a zsidó társasági élet fórumává.

A HITKÖZSÉG ÉPÜLETE

KÖRMEKET AZ EREC JISZRÁELBŐL HOZOTT TÓRATOKBAN LÉVŐ TÓRÁVAL A GIMNÁZIUM IFJÚSÁGI ISTENTISZTELETÉN

1940 novemberében egy detektív a következőket jegyezte le jelentésében a Kereskedelmi Csarnokról: „Tagjai 98 százalékban zsidók, mégpedig zsidó intellektuálisok: ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, ezen kívül és pedig nagyobb részben zsidó nagy- és középkereskedők, bankemberek. A Kereskedelmi Csarnokot zsidó kaszinónak is emlegetik. Tagjainak száma 200-on felül van. Hétköznapi látogatottsága átlagosan 30-40 személy, szombati és vasárnapi látogatottsága 70-100 személyig.”⁵⁸

Kétségtelen, hogy az asszimiláció folyamata az 1930-as évektől lelassult, majd az ellentétes tendenciák felerősödtek. „Az idők változásával a mulatságok fokozatosan zsidó jellegűek lettek, különösen a zsidó gimnázium purim bálja.”⁵⁹ Az egyre erősödő diszkrimináció, a szorongatottság érzése erősítette a hitközség kohéziós erejét. Különösen az ortodox hitközség őrizte és ápolta a rítusközösséget kifejező szokásokat. „Mint vallásos életet élő közösség szépen megőrizték a zsidó folklórt. A Hatvan utca környékén az Imatarisznyával, szukottkor az eszroggal járkáló zsidók, pénteken a pékhez sóletes fazekakat vivő asszonyok zsidó jelleget kölcsönöztek az utcáknak. A vallásos zsidóság sok népi hagyományt őrzött.”⁶⁰

A korszakban az egyetemi továbbtanulás lehetősége, amely a zsidóság társadalmi mobilitásának alapvető eszköze volt, évről évre változott, de tendenciájában egyre nehezebbé vált. A numerus clausust nem azonos mértékben alkalmazták az egyes években. A külföldi továbbtanulás lehetőségei is évről évre változtak. A húszas években néhányan a debreceniek közül is északolaszországi egyetemeken tanultak tovább. Az 1928–29-es tanévben a zsidó gimnáziumban leérettségizett 47 tanuló túlnyomó többsége egyetemen tanulhatott tovább.

Ez a nagyobb továbbtanulási arány az 1928. évi 14. tc-el volt összefüggésben, amely mérsékelte a numerus clausust.⁶¹

*Az izraelita vallású hallgatók aránya az egyetemen százalékban*⁶²

	Egyetem/teológia kar nélkül	Jogi kar	Orvosi kar	Bölcsészkar
1929/30	16,1	19,3	24,7	8,5
1931/32	21,4	31,8	33,5	10,6
1934/35	12,5	16,3	26,2	7,1
1937/38	5,7	7,8	6,6	7,1

Az izraelita vallásúak a legnagyobb arányt az egyetemen az 1931/32-es tanévben érték el. 1933-tól újra súlyosbodott a numerus clausus. Az 1937/38-as tanévben, már a város össznépeességén belüli arány alá csökkent az izraelita vallásúak aránya az orvosi és jogi karon is. Az 1930-as évek elején a gazdasági válság súlyosbodásával nőtt az antiszemitizmus a városban. 1932-ben az egyetemen többször antiszemita zavargásokat szervezett a Turul Diákszervezet. 1933 őszén az egyetemen kirottant antiszemita tüntetések a városban is folytatódtak. November 15-én este rendezett tüntetésen már nagyobb számban vettek részt „munkanélküliek, gimnazista diákok, ipari tanulók és a horogkeresztes párt tagjai... Ez a tüntetés magán viselte a fasiszta jellegű megmozdulások jellegzetességeit. A Csokonai és a Pásti utcákban zajló tüntetések során üzletek és lakások ablakait törték be, a felvonulók Éljen Hitler és Le a zsidókkal jelszavakat kiabáltak. Hasonló volt a helyzet a november 17-i és 20-i tüntetéseken is.”⁶³ 1934-ben a helyi nyilaskeresztes párt emberei fényképeket készítettek a zsidó tulajdonban lévő üzletekből kilépő vásárlókról. Az így készült fényképes röplapokon a következő felirat volt olvasható: „Egy ügynevezett magyar nő, aki csak Kleinnél talál nagy választékot. Ma még csak az arcképét hozzuk, holnap már a nevét és lakcímét is.”⁶⁴ A *Holnap* című szélsőjobboldali újság az apróhirdetéseiben is antiszemita hecckampányt folytatott: „Még a vörös zsidót is fehérre mázolja a Szedlár Vilmos szobafestő vállalat.”⁶⁵ A zsidósággal szembeni diszkrimináció egyre inkább terjedt a különböző kulturális egyesületekben is. A Monti Kör volt főtítkára 1935-ben egy magánlevelben a következőket írja: „Zsidót egyet se! Semmi áron! Ha egyetlen egy beteszi a lábát, vége a Monti Körnek.”⁶⁶

1938 novemberében Révész Imre, a város református püspöke a főispán felszólítására kénytelen volt megígérni, hogy „zsidó fajú bérlőt még legsúlyosabb anyagi károsodásom esetén sem vállalom, semmiféle még leplezett formában sem... a leghatározottabb formában elutasítom magamtól a banki igazgatósági tagságot.”⁶⁷

1939-ben a II. zsidótörvény 6 százalékos arányban korlátozta az egyes foglalkozásokban a zsidók arányát. Azon zsidók, akik nem tudták három nemzedékre visszamenőleg magyar honosságukat igazolni, elvesztették választójogukat. A törvény fő célja az volt, hogy

a zsidóság gazdasági pozícióit szűkítse és a szellemi foglalkozásokban is megtörténjen a „keresztény őrségváltás”. Az őrségváltás „nemzetet jobbitó” hatásáról a Vitézi Szék vezetője is azt kénytelen megjálapítani a polgármesterhez írt levelében, hogy: „eddig a zsidók által betöltött vezető állásokba számos esetben politikai és társadalmi összeköttetésekkel rendelkező, szakértelem nélküli egyének kerültek... a zsidótörvény inkább csak az íróasztaloknál dolgozó kis zsidókat söpörte ki.”⁶⁸

„A kis zsidókat” és ezen belül nemcsak az íróasztaloknál dolgozókat sújtották a különböző korlátozó intézkedések, például a II. zsidótörvény előtt a városban 290 keresztény és 66 izraelita személy rendelkezett ital-kimérési engedéllyel. A törvény buzgó végrehajtása után 3 zsidónak hagyták meg az italmérési jogot. A földbirtokosok igyekeztek földjüket minél előbb eladni. A korábban legnagyobb földbirtokos család, a Hartsteinek birtoka jelentősen csökken. 1940-ben Hartstein Nándor 447 kat. hold, Hartstein Gyula pedig 244 kat. holddal rendelkezett, szemben a korábbi 1000 kat. hold körüli birtokaikkal.⁶⁹

A gazdag iparos és kereskedő réteg egy része a „stróman” rendszer segítségével keresztény név alatt folytatta tevékenységét, s így ki tudták használni a hadikonjunktúra körülményeit. A helyi vezető körök szinte megelőlegezve az 1941. évi zsidótörvényt, már 1939-ben buzgólkodtak a faji szemlélet szinte tragikomikus alkalmazásában. A főispán utasította a rendőrkapitányt, nyomoztassa ki, „hogyan az egyetemi tanszékvezetői állásokért folyamodók feleségei közül kiben van több zsidó vér”, s figyelmeztetett arra is, hogy a családfakutatás 1815-ig visszamenőleg történjen meg. Majd a „nyomozás” eredménye alapján az egyik jelölt („aki ugyan maga fajtiszta magyar”) elutasítását tanácsolta Hóman Bálinthoz írt levelében, mivel felesége „a vér szerint számítva 50 százalékig magyar nemes, 25 százalékig zsidó, 12,5 százalékban tót és 12,5 százalékban német.”⁷⁰

1941-ben lépett életbe a III. zsidótörvény. E törvény erős büntetés terhe mellett tiltotta akár házassági, akár házasságon kívüli kapcsolatokat a keresztény és „zsidó fajú” egyének között. A III. zsidótörvény az egyetemi továbbtanulás lehetőségéből szinte teljesen kizárta a zsidókat. Az 1941–42-es tanév II. félévében a 415 debreceni egyetemi hallgató között csak 15 izraelita vallású volt.⁷¹ 1942-ben további intézkedések korlátozták a zsidóság gazdasági lehetőségeit. A főispán közellátási kormánybiztosi minőségében arra szólította fel a polgármestert, vonja be az összes zsidó kereskedőtől a baromfi-, a tojás-, toll-, vad- és állatvásárlásra jogosító iparengedélyt.⁷² 1942-ben a Vitézi Szék vezetője a polgármesterhez írt levelében azt állapítja meg, hogy „a zsidóság helyzete igen súlyos.”⁷³

A zsidóság további sorsának alakulásáról egy korabeli naplóból idézünk: „1944. május 3. Most mindenki a gettókról beszél s zsidók elkülönítéséről.” 1944. június 9. „Zsidó csoportokat kísérték a Péterfián felfelé a Nagyerdő irányába. Szánalmasan néznek ki. Látszik rajtuk a kétségbeesett lélek bánata és az éhség...”⁷⁴ A deportálás előtti napokról egy áldozat kicsempészett leveléből értesülhetünk: „egy szombati napon kb. 10-11 óra között szörnyű nagy melegben német katonai autón megérkeztünk a téglagyárba. Mikor megérkeztünk és

TENNENBAUM DÁVID FŐKÁNTOR A TEMPLOM ÉNEKKARÁVAL A DEÁK UTCAI NAGYTEMPLOMBAN

körülnéztem, azt hittem, hogy a pokolba kerültem... Itt csakis pusztulás lehet számunkra és nem élet.”⁷⁵

A debreceni zsidóság több mint fele elpusztult a munkatáborokban, a deportálások során és a náci haláltáborokban.⁷⁶

JEGYZETEK

1 Nathaniel Katzburg: *Hungarian Jewry in modern times, political and social aspects*. In: *Hungarian-Jewish Studies* (Ed. Randolph L. Brahm) New York, 1966. 163. old.

2 Uo. 163. old.

3 E. Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe...* 91. old.

4 Georg Bárány: *Magyar Jew of Jewish Magyar? Reflection on the question of assimilation*. In: *Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945*. (eds.) Béla Vágó and George L. Mosse, John Wiley and Sons, New York, Toronto, Jerusalem, 1974. 55. old.

5 Dr. Neubauer Pállal készített interjú. 1985. január-február.

6 Sós Endre: *A zsidóság útja a kálvinista Rómában*. Bp. 1943. 11. old., a foglalkozási szerkezetről 1930. évi népszámlálás 96. köt. Bp. 1936. 46–69. old.

7 Dr. Kulcsár Andrásal készített interjú 1986. január.

8 1930. évi népszámlálás 96. kötet. 102–133. old.

9 Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz 1948/10–11. sz. 843–844. old.*

10 Az iskola értesítő könyve (Almássy Miksáné tulajdona)

11 Sós Endre: *Zsidók a magyar városokban*. Springer nyomda. Bp. 1941. 197. old.

12 OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

13 Csengeri Istvánnal készített interjú 1986. február.

14 Gonda Moshe Eliahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. Kiad. A debreceni zsidók emlékbizottsága. Tel Aviv i. n. 156. old.

15 HBmL XV. 11. 9. A Debreceni Izraelita Szentegylet 1936–38. évi választmánya. 51. old.

16 HBmL IV. B. 901/d. 1. F. 144/1932.

17 OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

18 Uo.

19 A foglalkozás szerinti megoszlást Gonda Moshe Eliahu fentebb idézett könyve közli, 157–169. old., a női fodrászokra vonatkozó adatokat Debreceni Címtár 1928. számítottuk.

20 HBmL IV. B. 1408/a. A tisztiorvos jelentése az Árvaszéknek.

21 Gonda Moshe Elijahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. 167. old.

22 Lackó Miklós: *Budapest társadalma a két világháború között*. In: *Budapest története V.* (Szerk.: Horváth Miklós), Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 439. old.

23 *Várospolitikai Szemle*, 1932. szept. 28. 5. old. Magyar Cionista Szövetség helyi szervezetének összetételéről; HBmL XV. 11. 1932. dec.

24 Hermann Dezsővel készített interjú, 1985–1986.

25 Uo.

26 Lackó Miklós: *Budapest társadalma a két világháború között*. 439. old.

27 Debreceni Címtár 1940 adataiból számítva, további személyekre vonatkozó információkat nyújtottak: Almássy Miksáné, Debreceni Gyuláné, Hermann Dezső, Csengeri István, dr. Kulcsár András, Ungár Istvánné, dr. Kardos Pálné.

28 Debreceni Címtár 1940. A kereskedő névjegyzékből számítva.

29 Lásd a 27. számú hivatkozást.

30 OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

31 Csengeri Istvánnal készített interjú 1985. január.

32 OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel. A vagyoni állapotról.

33 OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel; Eisenberg Henrikről, közeli ismerőse, Hermann Dezső szolgáltatott információkat.

34 OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

35 A vagyoni állapotról; OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel, a családi munkamegosztásról Csengeri Istvánnal készített interjú. 1985. február.

36 HBmL IV. B. 1412. Az 1940–42 között elhunytak hagyatékai.

37 Országos Egyetértés 1927. nov. 14. 3. old. és 1927. november 3. 5. old.

38 A város középiskoláiról készített számítás. Timár Lajos: *Debrecen társadalma*. In: *Debrecen története IV.* kötet (Szerk.: Tokody Gyula) Debrecen, 1986. 147. old. a zsidó gimnáziumról, a gimnázium 1931/32. évi évkönyve. A zsidó gimnáziumról dr. Kardos Lászlóval készített interjú (1985. június) nyújtott további információkat.

39 Dr. Kulcsár Andrásal készített interjú 1986. január.

40 Idézi Gonda Moshe Elijahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. 141. old.

41 Hermann Dezsővel készített interjú 1985–1986.

42 Uo.

43 Gonda Moshe Elijahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. 101. old. Almássy Miksáné (interjúkészítés időpontja 1985. június–november) szerint: „a status quo ante hitközség tagjait az ortodoxia élesen elítélte a zsidó életforma elhagyása miatt.”

44 Gonda Moshe Elijahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. 165–166. old.

45 Országos Egyetértés, 1927. július 7. 32. old.

46 Dr. Kardos Lászlóval készített interjú (1985. június). Az előadás nagy hatást gyakorolt a hallgatóságra; „hetekig beszédtema volt”. (Almássy Miksáné közlése.)

47 Gonda Moshe Elijahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. 101. old.

48 HBmL XV. 11. 9. Feloszlott egyesületek.

49 Magosh M. György: *Vadfa*. (kézirat) 127. old.

50 Uo. 125. old.

51 Uo. 126. old.

52 Uo. 128. old.

53 Dr. Weiss Pál és dr. Strasser Salamon: *Izraelita hitközségek*. In: *Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye*. (Szerk.: Csobán Endre) 1940. 185. old.

54 Karády Viktor publikálatlan tanulmányából átvett adatok.

55 *Országos Egyetértés*. 1937. március 25. 3. old., ill. 1927. dec. 8. t. old.

56 HBmL 11. 9.

57 HBmL 11. 9. 1939. február, Magyar Cionista Szövetség 168. iktatószámán, Weintraub Jenő 1939. jan. 1-jén ezt írja Katz Ármin hajdúszoboszlói főrabbinak a cionista szervezkedés szükségességéről: „mert ki akarnak irtani bennünket.”

58 HBmL 11. 9. Detektívjelentések 1940. november.

59 Gonda Moshe Elijahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. 181. old. Dr. Kardos László közlése szerint az 1930-as évek közepéig nem zsidó származású tanulók is jártak a gimnáziumba.

60 Gonda Moshe Elijahu: *A debreceni zsidóság száz éve*. 101. old.

61 Uo. 174. old.

62 Tóth Pál Péter: *Metszéspontok*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 245. old.

63 Tóth Pál Péter: *Metszéspontok*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 74. old.

64 Bézy István: *Ahogyan láttam*. (kézirat) 1972. 390. old.

65 Uo. 231. old.

66 HBmL 4. 8. Monti Olaszbarát Kör. Tassy Ferenc levele Csobán Endréhez. 1935. nov. 30.

67 HBmL 901/b. 2. Hajdú vármegye és Debrecen város főispánja. Titkos levelezés 1938–40. 43. old. Dr. Révész Imre református püspök levele Losonczy főispánhoz 1938. nov. 27.

68 HBmL 901/a/16. 217/1939. eln.

69 HBmL 901/b. 1. 25/1940. B.

70 HBmL 901/a/16. A főispán levele a rendőrkapitányhoz 1939. okt. 230/1939.

71 *Magy. Statisztikai Szemle* 1942/1. 241. old.

72 HBmL IV. 901/a. 18. 1591/1942. eln.

73 HBmL IV. 901/a. 18. 44/1942.

74 Sőregi János naplója KLTE Ms. 11.

75 Debreceni Gyuláné korabeli naplója (a szerző tulajdonában).

76 Hermann Dezső számítása a hitközségi iratok alapján.

CSENGERI ÁBRAHÁM, AZ ELSŐ DEBRECENBEN MEGTELEPEDETT ZSIDÓ SÍRJA